

Van gedachten

*Filosofie en ethiek
voor zorg en welzijn*

wisselen

Richard de Brabander

Van gedachten wisselen

Van gedachten wisselen

Filosofie en ethiek voor zorg en welzijn

Richard de Brabander

Derde, herziene druk

u i t g e v e r i j | C
c o u t i n h o

bussum 2022

www.coutinho.nl/vangedachtenwisselen

Je kunt aan de slag met het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit denkoefeningen bij elk hoofdstuk, een eindoefening en links naar filmpjes. Voor docenten zijn op aanvraag powerpointpresentaties beschikbaar.

© 2008/2019 Uitgeverij Coutinho bv

Alle rechten voorbehouden.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor de readerregeling kan men zich wenden tot Stichting UvO (Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, www.stichting-uvo.nl). Voor het gebruik van auteursrechtelijk beschermd materiaal in knipselkranten dient men contact op te nemen met Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, www.stichting-pro.nl).

Eerste druk 2008

Derde, herziene druk 2019, tweede oplage 2022

Uitgeverij Coutinho

Postbus 333

1400 AH Bussum

info@coutinho.nl

www.coutinho.nl

Omslag: Steef Liefthing, Amsterdam

Noot van de uitgever

Wij hebben alle moeite gedaan om rechthebbenden van copyright te achterhalen. Personen of instanties die aanspraak maken op bepaalde rechten, wordt vriendelijk verzocht contact op te nemen met de uitgever.

ISBN: 978 90 469 0678 1

NUR: 741

Woord vooraf

Bij de eerste druk

Vooraf een woord van dank. Niet in de laatste plaats aan de studenten met wie ik mij de afgelopen tien jaar heb gebogen over allerlei vragen die in dit boek terugkomen. De vragen die ik op hen afvuurde om de vanzelfsprekendheden waarachter zij zich verscholen in twijfel te trekken, kaatsten zij net zo hard weer terug. De laatste twee jaar zijn versies van hoofdstukken van dit boek gebruikt tijdens de colleges over mens- en maatschappijbeelden in het sociaal werk. De discussie daarover dwong mij steeds weer het een en ander bij te stellen. Verder wil ik mijn collega's bedanken, met name Eric Haas, Josien Hofs, Jan van Seters, Emile van Oosterhout, Els Backx, Gaila Pander, Willem van der Bent en Betty Wulfson. Een aantal van hen heeft de voorlaatste versie gelezen en van bemoedigend commentaar voorzien.

Richard de Brabander
Rotterdam, december 2007

Bij de tweede druk

Deze tweede druk verschilt op een aantal punten van de eerste uitgave uit 2008. Allereerst zijn de maatschappelijke kwesties die de ideeën van de besproken filosofen illustreren en, naar ik hoop, verduidelijken geactualiseerd. Daarnaast heb ik een aantal andere wijzigingen aangebracht. De paragraaf over John Rawls' theorie van de rechtvaardigheid is verplaatst naar hoofdstuk 5. Het vierde hoofdstuk beperkt zich nu tot de klassieke politieke filosofie van Hobbes, Locke en Rousseau. Ik heb ervoor gekozen om in hoofdstuk 5 de paragraaf over Margalit en zijn idee van de fatsoenlijke samenleving te schrappen. In plaats daarvan bespreek ik het werk van Michael J. Sandel. Hoofdstuk 7 is het meest ingrijpend veranderd en spitst zich nu toe op wetenschapsfilosofische vragen. In een kritische blik op het standaardmodel van de wetenschap worden de ideeën van Popper en Kuhn geïntroduceerd. Foucaults theorie over macht is verplaatst naar hoofdstuk 3. De bespreking van Nietzsches kritiek op het waarheidsbegrip en Foucaults begrip van discours blijven in hoofdstuk 7 gehandhaafd.

Richard de Brabander
Rotterdam, december 2012

Bij de derde druk

Deze herdruk is niet zozeer een *update* als wel een *upgrade*. Nadat de eerste druk in 2008 het licht had gezien, vond ik het tijd om het boek grondig te

herzien. Allereerst zijn in deze druk de kernwaarden van het sociaal werk als invalshoek gekozen. Steeds weer worden deze kernwaarden, ontleend aan de *Beroepscode voor de sociaal werker* (Buitink & Steenmeijer, 2018), vanuit meerdere filosofische invalshoeken kritisch tegen het licht gehouden. De betekenis van de kernwaarden ligt namelijk niet vast: ze kunnen vanuit verschillende filosofische achtergronden verschillend worden ingevuld.

Een dergelijke ingreep is, zo ontdekte ik gaandeweg, niet zonder verstrekende gevolgen. De indeling van de hoofdstukken is grotendeels gehandhaafd, maar de titels zijn allemaal gewijzigd. De nieuwe invalshoek dwong mij ook om met filosofen te schuiven. Het eerste hoofdstuk gaat over bestaansethiek. Het utilisme van Mill past daar niet in. Ik heb Mill samen met Kant een aparte plek in hoofdstuk 3 gegeven. Dat is dus geheel nieuw. Het hoofdstuk over wetenschapsfilosofie is ook ingrijpend veranderd. Nietzsche en zijn navolgers zaten daar in de tweede druk al een beetje als een vreemde eend in de bijt. Ik heb hen vervangen door het werk van Bruno Latour. Dat heb ik mede gedaan na een opmerking van Joop Berding die mij bij het verschijnen van de tweede druk complimenteerde maar ook liet weten dat hij het onvergeeflijk vond dat het werk van Latour ontbrak. Daar moest ik hem gelijk in geven. Latours inzichten heb ik ook in het inleidende hoofdstuk verwerkt.

In deze druk heb ik ook gebruikgemaakt van mijn boek *Wie wil er nou niet zelfredzaam zijn. De mythe van zelfredzaamheid* (2014). De discours-theorie die ik daarin gebruik voor mijn analyse van het begrip zelfredzaamheid heeft een plek gekregen in het eerste inleidende hoofdstuk. Lyotards onderscheid tussen grote en kleine verhalen is daarmee komen te vervallen. Voor het overige heb ik de verleiding weerstaan om andere filosofen toe te voegen die ik de afgelopen jaren heb gelezen. Al te technische uitweidingen heb ik ingekort of vereenvoudigd. Marx en het denken van Fromm heb ik teruggebracht tot een paragraaf over het marxisme. Eenzelfde ingreep heb ik gedaan in het hoofdstuk over existentiële filosofie waar ik de fenomenologische ideeën van Husserl en Heidegger beperk tot hun kritiek op de wetenschappelijke houding. Daarna worden respectievelijk Kierkegaard, het existentialisme en Levinas besproken. Bij deze en andere vereenvoudigingen heb ik geen concessie gedaan aan de complexiteit van het denken.

Met al deze wijzigingen blijft het doel van het boek overeind staan. Ik hoop zelf dat de nieuwe versie dat doel versterkt: een kritisch perspectief bieden waardoor we vanzelfsprekendheden herkennen en ter discussie stellen, wellicht in het besef dat dit even noodzakelijk als onmogelijk is.

Richard de Brabander
Rotterdam, december 2018

Inhoud

Inleiding	9
1 De zelfoefening van het denken	15
<i>Filosofie en sociaal werk</i>	
1.1 Filosofie als dagelijkse kost	15
1.2 Filosofie en sociaal werk	19
1.3 Een normatief beroep	23
1.4 De macht van het spreken	30
1.5 De verlichting en de autonome mens	35
1.6 Van gedachten wisselen	39
1.7 Filosofie van mens en maatschappij	44
Ten slotte	45
2 Eigen regie en de vraag naar het goede leven	47
<i>Bestaansethiek</i>	
2.1 Overvloed en onbehagen	47
2.2 Filosofie als levenskunst	50
2.3 Streven naar het volmaakte leven. Aristoteles	54
2.4 Het accepteren van je lot. Seneca	59
2.5 Levenskunst en de zorg voor zichzelf. Michel Foucault	62
Ten slotte	67
3 Eigen regie en de vraag 'wat moet ik doen?'	69
<i>Ethiek van het oordelen</i>	
3.1 Een rationalistisch perspectief op eigen regie	69
3.2 Eigen regie uit zuivere motieven. Immanuel Kant	74
3.2.1 De inzet van Kants filosofie	74
3.2.2 Plichtenethiek: handelen uit zuivere motieven	78
3.3 Eigen regie en welzijn. John Stuart Mill	83
Ten slotte	89
4 Empowerment: emancipatie en de vraag naar de macht	91
<i>Filosofie als maatschappijkritiek</i>	
4.1 Een maatschappijkritisch perspectief op eigen regie	91
4.2 Emancipatie en het opheffen van vervreemding. Marxisme	98
4.2.1 Economische tegenstellingen en vervreemding	99
4.2.2 Emancipatie als zelfontplooiing. Een humanistische ethiek	104
4.3 Het bevorderen van menselijke waardigheid. Hannah Arendt	112

4.4	De vraag naar de macht. Michel Foucault	121
4.4.1	Sociaal werk als discursieve praktijk	122
4.4.2	Drie vormen van macht	126
	Ten slotte	132
5	Eigen regie en het recht om te participeren in de samenleving	135
	<i>Politieke filosofie I</i>	
5.1	Kernwaarden, mensenrechten en de democratische rechtsstaat	135
5.2	De theorie van het sociaal contract	140
5.3	De controlesamenleving. Thomas Hobbes	144
5.4	Leven in gemeenschap van goederen. John Locke	149
5.5	De algemene wil van het volk. Jean-Jacques Rousseau	155
	Ten slotte	159
6	Het bevorderen van menselijke waardigheid	163
	<i>Politieke filosofie II</i>	
6.1	Menselijke waardigheid en sociale rechtvaardigheid	163
6.2	Eerlijk zullen we alles delen. John Rawls	167
6.3	Het beschermen van menselijke vermogens. Martha Nussbaum	171
6.4	Bevorderen van menselijke waardigheid is stelling nemen. Michael Sandel	179
	Ten slotte	187
7	Je bestaan kiezen: eigen regie en verantwoordelijkheid	189
	<i>Existentialfilosofie</i>	
7.1	Leefwereld en de menselijke waardigheid van de unieke persoon	189
7.2	Leefwereld versus wetenschappelijke houding	191
7.3	Drie levenshoudingen. Søren Kierkegaard	195
7.4	Het existentialisme. Jean-Paul Sartre	200
7.5	Gij zult niet doden. Emmanuel Levinas	205
7.6	Delen in de leefwereld. De presentiebenadering	210
	Ten slotte	214
8	Waarheid als wetenschappelijke constructie	217
	<i>Wetenschapsfilosofie</i>	
8.1	Hoe wetenschap, ethiek en sociaal werk met elkaar zijn verweven	217
8.2	Wetenschap: gissingen en weerleggingen. Karl Popper	224
8.3	Wetenschappelijke paradigma's. Thomas Kuhn	230
8.4	Wetenschap als (niet-)menselijke constructie. Bruno Latour & Trudy Dehue	236
	Ten slotte	244
	Lijst van filosofische begrippen	245
	Illustratieverantwoording	249
	Literatuur	251
	Register	260
	Over de auteur	271

Inleiding

*Ze willen dat ik in hun straatje pas. Maar het is mijn straatje niet.
Mijn demente moeder (1929)*

De Griekse filosoof Plato noemde de verwondering de oorsprong van de filosofie. Nu verwonderen wij ons doorgaans enkel wanneer we onverwacht iets vreemds tegenkomen. De filosofie echter verwondert zich niet zozeer over het vreemde als wel over het alledaagse, dat wat vanzelfsprekend is, normaal lijkt en volkomen bekend is. De filosoof heeft volgens Plato tot taak te breken met de heersende opinies, de gangbare meningen die het losse cement vormen van ons bestaan; deze houden 'de boel bij elkaar' en zijn tegelijkertijd net zo veranderlijk als het weer. Filosofie stelt vragen over wat wij vanzelfsprekend vinden en brengt daarom altijd verwarring en, het moet gezegd worden, irritatie met zich mee. Steeds weer formuleert de filosofie variaties op fundamenteel onbeantwoorde vragen: wat is waarheid, wat is de mens, bestaat de mens, wat is de zin van het leven en wat is denken? Deze houding heeft filosofen vaak in conflict gebracht met de gevestigde orde, die immers van vanzelfsprekendheden aan elkaar hangt. De kunst is dan ook niet zozeer zich te verwonderen, maar tegen de heersende opinies in de schok van de verwondering te doorstaan en met elkaar daarover van gedachten te wisselen. Met elkaar, want filosoferen doe je niet alleen, in een ivoren toren. Er zijn anderen voor nodig, die ons dwingen om onze ideeën goed te onderbouwen, kritisch tegen het licht te houden en nader te onderzoeken.

Zelfoefening van het denken

In dit boek wordt filosofie beschouwd als een zelfoefening van het denken, dat wil zeggen als een poging om anders te denken dan we denken en de vanzelfsprekendheden ter discussie te stellen. Filosofie gaat niet de weg van het onbekende naar het bekende, maar die van het bekende naar het onbekende. Het is waar dat deze weg in onze cultuur nauwelijks wordt bewandeld. Zowel het onderwijs als het sociaal werk is op zo'n manier bewegwijzerd dat elke kritische vraag die ons op een dwaalspoor kan brengen in de kiem wordt gesmoord. Dat is niet iets van de laatste paar jaar. Al in 1992 stelde Cornelis Verhoeven de cultuur van de vanzelfsprekendheid in het onderwijs aan de kaak:

De hele didactiek is erop gericht het nieuwe tot het bekende te herleiden: het is een proces waarvan de vanzelfsprekendheid het einddoel en het beoogde product is. Een didactiek die de verwondering ernstig neemt, zou zich, als een didactiek van afnemende vanzelfsprekendheid, eerder in de omgekeerde richting begeven (Verhoeven, 1992: 35).

Recent vraagt Gert Biesta (2012) hiervoor aandacht. Goed onderwijs draagt in zijn ogen niet alleen bij aan het kwalificeren en socialiseren, maar ook aan het subjectiveren van studenten. Kwalificeren en socialiseren gaan de weg van het onbekende naar het bekende. Op deze weg verwerven studenten de vereiste kennis en vaardigheden en leren zij zich voegen in de tradities en waarden en normen van het beroep. Subjectivering gaat ‘precies niet om het invoegen van “nieuwkomers” in bestaande orde, maar over manieren van zijn die een zekere onafhankelijkheid van de bestaande ordes aanduiden’ (Biesta, 2012: 31). Deze subjectivering heeft een ethisch-politieke dimensie.

Vervangen we in het bovenstaande citaat van Verhoeven het woord ‘didactiek’ door ‘methodiek’, dan krijgen we een treffende omschrijving van de bestaande orde in het sociaal werk. Daarin wordt de cultuur van de vanzelfsprekendheid geproduceerd in het regime van protocollen, procedures, resultaatafspraken, stappenplannen en methodieken die een doel in zichzelf zijn geworden en de aard en de kracht van het sociaal werk ondermijnen. Dat studenten daarmee leren werken kwalificeert hen. Maar het sociaal werk ontleent zijn morele kwaliteit niet aan het gedachteloos navolgen van gebaande wegen, maar in de kritische verhouding daartoe en in de overtuiging dat die werkwijzen niet vanzelf spreken en dat het anders kan (en moet). Het problematiseren van de vanzelfsprekendheid en bestaande orde legt de ethisch-politieke dimensie van het sociaal werk bloot (Parton & O’Byrne, 2007: 50 e.v.; 178 e.v.).

Sociaal werk in een complexe samenleving

De laatste jaren worden steeds vaker vraagtekens gezet bij het regime van protocollen en de wetenschappelijke reductie van maatschappelijke problemen. Onze huidige samenleving wordt meer en meer getypeerd als een complex geheel van verschillende waardesystemen die elkaar aanvullen, maar ook tegenspreken en ter discussie stellen. Voor het verantwoorden van hun handelen kunnen sociaal werkers en andere sociale professionals niet meer als vanzelfsprekend terugvallen op een collectief gedragen waardesysteem en wetenschappelijke waarheden, aangezien deze zelf ter discussie staan. Dit neemt niet weg dat oude en vertrouwde mens- en maatschappijbeelden nog altijd onze blik richten, maar zij spreken niet langer vanzelf. Onze complexe samenleving brengt ook haar eigen problemen met zich mee. Niet iedereen is in staat een eigen houvast te vinden en heeft het vermogen de ontwikkelingen, die zich razendsnel opvolgen, bij te houden. De problemen waar we voor staan laten zich niet herleiden tot één oorzaak en de oplossingen zijn niet te organiseren volgens een algemeen geldende wet. Volgens de Vlaamse filosoof Ignaas Devisch wordt ons ‘handelen getekend door een grillige logica en irrationaliteit’ (Devisch, 2017: 17). We handelen en denken niet consequent, om-

dat onze ideeën en gedrag afhankelijk zijn van omstandigheden waarin we ons bevinden. We maken onlogische keuzes en handelen vaak tegenstrijdig.

Maatschappijkritiek

In *Maatschappelijk werk in een sociaal gevoelige tijd* betoogt Hans van Ewijk dat we in deze complexe wereld niet een strijd moeten voeren om de juiste richting, maar daarentegen moeten ‘samenwerken in een wereld met meerdere waarheden en meer onzekerheden’ (Van Ewijk, 2010: 12). De kracht en essentie van het sociaal werk liggen volgens hem daarom niet in het bestrijden van achterstanden en verhelpen van stoornissen, maar in het ondersteunen van mensen, zodat ze greep krijgen op de complexiteit, het richting leren geven aan hun bestaan en het bevorderen van sociale redzaamheid. Aan deze individualistische opvatting van empowerment zou ik willen toevoegen dat sociaal werkers weer oog moeten krijgen voor machtsverhoudingen en hun maatschappijkritische rol. De complexiteit van onze samenleving mag geen excuus zijn om machtsverhoudingen en sociaal onrecht te laten voor wat zij zijn. Empowerment beperkt zich hier niet tot het bevorderen van sociale redzaamheid en het versterken van het individu, maar richt zich ook op het veranderen van machtsverhoudingen die sociaal onrecht in stand houden. De recente aandacht voor mensenrechten en sociaal werk is hier een voorbeeld van. Zo stelt Bernard Hubeau (2018) dat sociaal werk een ‘rechtvaardigheidsberoep’ en Didier Reynaert en Siebren Nachtergaele (2015) dat het een ‘mensenrechtenberoep’ is én de sociaal werker een ‘hoeder van sociale grondrechten’. Ondanks de onderlinge meningsverschillen is men het erover eens dat het sociaal werk zich niet alleen moet richten op problemen van individuele mensen, maar op de maatschappelijke structuren waardoor individuen in de problemen komen dan wel hun problemen in stand houden. Ik merk daarbij op dat deze discussie in België levendig en fel is en in Nederland nagenoeg niet wordt gevoerd.

Een studieboek is geen reisgids

In *De structuur van wetenschappelijke revoluties* vergelijkt de wetenschapsfilosoof Thomas Kuhn studieboeken in wetenschappen met een gids voor toeristen: ‘de indruk van de wetenschap die daaruit wordt opgedaan is niet beter dan de indruk die men van een nationale cultuur krijgt uit een toeristische folder of een taalleerboek’ (Kuhn, 2003: 39). Die indrukken zijn, zoals we allemaal weten, zeer misleidend. Zijn belangrijkste bezwaar is dat studieboeken de huidige stand van zaken in een wetenschapsgebied weergeven en daarbij de indruk wekken dat deze stand van zaken normaal is en de logische uitkomst van een bepaalde ontwikkeling. Op deze manier wordt de huidige stand van zaken verabsoluteerd, met als gevolg dat andere manieren van denken en wetenschapsbeoefening als abnormaal of ‘niet meer van deze tijd’

worden uitgesloten. Ik heb gepoogd geen Lonely Planet-gids van de filosofie te schrijven. De filosofie beweegt zich in een labyrint en er is geen wollen draadje dat ons naar de uitgang leidt.

Dit boek is geschreven met twee bedoelingen. De eerste bedoeling is studenten en professionals te informeren over filosofische thema's waarmee sociaal werkers in hun beroepspraktijk worden geconfronteerd en die samenhangen met de kernwaarden van het sociaal werk. Deze thema's zijn welzijn en geluk, vrijheid, gelijkheid en rechtvaardigheid, verantwoordelijkheid, macht, veiligheid en menswaardigheid. De tweede bedoeling – maar misschien is het beter te spreken van een heimelijk genoegen – is studenten en professionals te laten delen in de zelfoefening van het denken waarin niets meer vanzelf spreekt. Waarbij ik opmerk dat de poging om anders te denken dan we denken een ethisch-politieke dimensie heeft die bestaande ordes doorbreekt. De vraag daarbij blijft natuurlijk, waarom zou die bestaande orde doorbroken moeten worden?

Leeswijzer

Het boek is als volgt opgebouwd. Het eerste hoofdstuk gaat in op de vraag hoe sociaal werkers geconfronteerd worden met filosofische vragen en zet de opvatting van filosofie als zelfoefening van het denken nader uiteen. Ik ga daarin ook in op een van mijn filosofische uitgangspunten: het discours en de macht van het spreken. In hoofdstuk 2 en 3 staat de ethiek centraal. In het tweede hoofdstuk belicht ik 'eigen regie' vanuit de bestaansethiek van Aristoteles en Seneca en de levenskunst van Foucault. In hoofdstuk 3 bespreek ik eigen regie vanuit de ethiek van John Stuart Mill en Immanuel Kant. In hoofdstuk 4 staat filosofie als maatschappijkritiek centraal. Het bevorderen van empowerment en menselijke waardigheid wordt hierin belicht vanuit de marxistische filosofie, het denken van Hannah Arendt en Michel Foucaults machtstheorie. In de politieke filosofie van Hobbes, Locke en Rousseau staat de samenleving als geheel centraal. De opvattingen van deze filosofen worden in hoofdstuk 5 uiteengezet. Daarbij wordt ingegaan op het huidige debat over de democratische rechtsstaat en het recht op participeren. De vraag waarom we überhaupt voor onze medemens zorgen, wordt opgeworpen in hoofdstuk 6. Hierin wordt het bevorderen van menselijke waardigheid doorzocht vanuit het werk van Martha Nussbaum en Michael J. Sandels kritiek op de marktsamenleving. In hoofdstuk 7 wordt menselijke waardigheid en eigen regie als een levenshouding besproken. De fenomenologie en het existentialisme vormen hier het vertrekpunt. In het bijzonder wordt ingegaan op Søren Kierkegaard en Emmanuel Levinas. Tot slot wordt in hoofdstuk 8 nader ingegaan op de wetenschapsfilosofie. Het vertrekpunt daarbij is een kritiek op het standaardmodel van de wetenschap, dat in het publieke bewustzijn overheerst en wordt gedomineerd door het idee dat een wetenschappelijke theo-

rie waar is als zij met de feiten overeenstemt (Leezenberg & De Vries, 2010: 31). Poppers begrip van falsificatie en Kuhns theorie van paradigmawisselingen stellen dit standaardmodel ter discussie. Latour betoogt dat wetenschappelijke waarheden constructies zijn. Dit wordt nader toegelicht aan de hand van het werk van Trudy Dehue over de depressie- en ADHD-epidemie.

In principe kan elk hoofdstuk op zichzelf gelezen en besproken worden. Wel is het verstandig het inleidende hoofdstuk als eerste te bestuderen. Er is een kleine begrippenlijst van specifieke filosofische termen toegevoegd. Daarin worden de belangrijkste algemene ‘technische’ begrippen kort omschreven. Thematische begrippen als verantwoordelijkheid of rechtvaardigheid of ‘conceptuele personages’, zoals het gelaat van Levinas, zijn daarin niet opgenomen.

In elk hoofdstuk wordt beschreven hoe en vanuit welke vooronderstellingen filosofen hun stellingen hebben ontwikkeld. We volgen de gedachtegang, de argumenten en de aannames waarop hun vragen en antwoorden zijn gebaseerd. Hierbij wordt een aantal beperkingen in acht genomen.

De onderlinge opvattingen worden naast elkaar gezet en niet in relatie tot elkaar bediscussieerd en beoordeeld. De academische vraag of bijvoorbeeld Martha Nussbaum een juiste interpretatie van John Rawls geeft dan wel of Emmanuel Levinas Martin Heidegger goed heeft begrepen, is hier niet aan de orde. Daarmee hangt een tweede beperking samen. Over elke filosoof die hier wordt besproken, bestaat een enorme hoeveelheid secundaire literatuur waarin deskundigen met elkaar debatteren over de betekenis van hun werk. Hoe interessant dit ook is, daarop ingaan schiet het doel van dit boek voorbij. Tot slot een derde beperking. De gedachtegang van filosofen is complex, zeker van die filosofen die de weg van het bekende naar het onbekende volgen én doorstaan. Dit boek dient als een inleiding in de filosofie voor studenten die geen filosofie studeren. Dit houdt onvermijdelijk in dat de ingewikkelde gedachtegang van filosofen enkel in grote lijnen kan worden nagevolgd.

Sinds de tweede druk zijn landelijk de opleidingen sociaalpedagogische hulpverlening, maatschappelijk werk & dienstverlening, culturele en maatschappelijke vorming overgegaan in de bacheloropleiding sociaal werk, die drie uitstroomprofielen kent: Welzijn & Samenleving, Jeugd en Zorg. Daarom is ervoor gekozen om de term sociaal werker te gebruiken. Wordt in dit boek gesproken van de ‘sociaal werker’ – ik geef de voorkeur aan het Nederlands boven het Engels – dan is deze term van toepassing op een heel scala van functies in de sector van zorg en welzijn: begeleiders van mensen met een verstandelijke beperking, hulpverleners in zorginstellingen, begeleiders van

psychiatrisch patiënten, buurtregisseurs, jongerenwerkers, zorgverleners, reclasseringsambtenaren, gezinsvoogden en wat dies meer zij. Maar het is van belang hier op te merken dat studenten niet worden opgeleid voor een functie, maar voor een beroep. Een functie heeft kerntaken, een beroep kernopgaven. Kernopgaven geven uitdrukking aan de essentiële aspecten van het handelen van de sociaal werker en de ethisch-politieke afwegingen die daarmee zijn verbonden, in welke functie dan ook.

De voorbeelden in dit boek zijn voornamelijk ontleend aan het sociaal werk en de discussies die in deze beroepspraktijk worden gevoerd. Maar dit boek kan ook goed worden gebruikt binnen aanverwante opleidingen en beroepen waar dezelfde vraagstukken aan de orde zijn die hier behandeld worden. Daarbij kan bijvoorbeeld worden gedacht aan verpleegopleidingen, pedagogiek en psychologie. Docenten én studenten kunnen zelf casuïstiek aandragen en deze vanuit de verschillende filosofen bespreken.

Online studiemateriaal

- Op www.coutinho.nl/vangedachtenwisselen vind je het online studiemateriaal bij dit boek. Dit materiaal bestaat uit:
- zes tot twaalf denkoefeningen per hoofdstuk;
 - een eindoefening met stellingen die kunnen worden gebruikt in een debat of voor het schrijven van een artikel;
 - links naar filmpjes.

Voor docenten zijn op aanvraag powerpointpresentaties beschikbaar.

1

De zelfoefening van het denken

Filosofie en sociaal werk

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op de vraag wat het belang is van filosofie voor het sociaal werk en wat sociaal werkers van filosofie kunnen leren. Filosofie wordt hier niet gezien als een wetenschap die de werkelijkheid wil verklaren, maar als een poging om de heersende manier van denken en heersende opvattingen in de samenleving of het sociaal werk ter discussie te stellen. Heersende opvattingen oefenen macht uit door onze blik op het sociaal werk en cliënten te sturen en andere perspectieven niet serieus te nemen of uit te sluiten. Als een weerwoord opent filosofie andere perspectieven op het sociaal werk.

1.1 Filosofie als dagelijkse kost

Filosofie is in. Populaire tijdschriften als *Filosofie Magazine* en *Filosofie* vinden gretig aftrek. Filosofische cafés, waar op verlaten zondagmiddagen socratische gesprekken worden gevoerd en filosofen lezingen geven, rijzen als paddenstoelen uit de grond. Zo bezoekt filosofe Stine Jensen in haar televisieprogramma bijvoorbeeld andere filosofen en spreekt zij met hen luchtigjes over wie we zijn en wat onze identiteit bepaalt. En in het programma *Kijken in de ziel* stelt programmamaker Coen Verbraak filosofische vragen aan artsen, psychiaters, advocaten, bankiers en politici. Filosoof Ad Verbrugge vaart in het televisieprogramma *Onderstromen* langs kustplaatsen van Nederland om aldaar met inwoners te spreken over levensvragen waarmee zij zijn geconfronteerd. Op steeds meer plaatsen in het land buigen leesgroepen zich over de vertaalde vuistdikke en beslist niet makkelijke werken van Kant, Spinoza, Popper, Rawls en Machiavelli, die als zoete broodjes over de toonbank gaan. De maand april is uitgeroepen tot Maand van de Filosofie, die officieel wordt geopend met een Nacht van de Filosofie, die op zijn beurt en naar goed gebruik aanleiding is geweest tot het organiseren van een alternatieve Nacht van de Weigeraars. Wie deze 'Nachten' wil bezoeken moet ruim van tevoren reserveren, want ook hier geldt 'vol is vol'. En wie er na al deze avonden, nachten en weekenden nog geen genoeg van kan krijgen, kan zijn hart ophalen tijdens een midweek filosofie in Griekenland, waar het zo'n 2500 jaar geleden allemaal is begonnen.

De invloed van technologie op ons leven

Vanwaar deze interesse? Wellicht is de grote belangstelling het gevolg van de tijd waarin we leven. De ontwikkelingen in de medische technologie, de biotechnologie en de computertechnologie veranderen het beeld dat wij van onszelf hebben en wat het betekent mens te zijn ingrijpend. Zij maken het mogelijk levens te verlengen, organen te transplanteren, via prenatale diagnostiek ongeboren vruchten en embryo's te onderzoeken op eventuele (erfelijke) afwijkingen, gewassen genetisch te manipuleren, dieren – en in de toekomst wellicht mensen – te klonen en kunstmatige intelligentie te ontwikkelen.

Het is heel eenvoudig om met een techniek die CRISPR-Cas heet ons DNA te veranderen. De eenvoud van deze techniek wordt door wetenschappers wel vergeleken met 'copy-paste'. Door DNA te veranderen kunnen virussen en genetische ziektes worden bestreden, kan de varkenspest worden voorkomen en kunnen aardappelen worden gekweekt die niet meer vatbaar zijn voor bacteriën die de oogst kunnen vernietigen. In november 2018 maakte de Chinese arts Jiankui He bekend dat hij met CRISPR-Cas een embryo genetisch had gemanipuleerd, zodat deze nooit hiv zou krijgen. In plaats van roem te oogsten kostte het zijn carrière. Daaruit blijkt al dat er ethische bezwaren kleven aan zijn werk.

Er worden 'slimme steden' ontworpen waarin iedereen en alles gevolgd kan worden. In de nabije toekomst maken 'slimme huizen' het mogelijk dat hulp-

behoevenden langer thuis kunnen blijven wonen. Slimme matten registreren dat mensen met dementie 's nachts hun bed uitgaan en al dan niet terugkomen. Slimme kookeilanden zetten zichzelf na verloop van tijd uit, zodat een mogelijke brand wordt voorkomen. Een ander apparaat herinnert de bewoner eraan zijn medicijnen in te nemen.

Technologische ontwikkelingen hebben voordelen, maar ook een keerzijde. Er zijn allerlei ethische en politieke vragen te stellen. De CRISPR-Cas-techniek maakt het ook mogelijk om kinderen te krijgen die voldoen aan het beeld dat ouders daarvan hebben: blauwe ogen, blond haar en krullen. De computertechnologie maakt het de overheid mogelijk ons overal te volgen, op straat en op het internet. In China wordt een sociaalkredietstelsel ontwikkeld. Dat verzamelt allerlei gegevens over individuen die leiden tot een bepaalde score. Wie laag scoort komt bijvoorbeeld niet voor een baan bij de overheid in aanmerking, krijgt geen woning toegewezen of wordt niet tot de universiteit toegelaten. Via gezichtsherkenning kan worden gezien wie door het rood loopt. Wie vijf keer door het rood loopt, kan zijn baan verliezen en van de universiteit worden gestuurd.

Niet alleen in China volgt de overheid haar burgers. In Nederland gebruiken gemeenten data over hun inwoners om problemen te voorkomen. Door allerlei data te combineren en te analyseren worden patronen ontdekt en kan worden ingeschat wie risico loopt te vereenzamen of te frauderen. De Belastingdienst, het UWV en de Sociale Verzekeringsbank mogen grote bestanden met data combineren en analyseren om zo mogelijke fraudeurs op te sporen. Let wel, je hebt nog niets verkeerd gedaan, maar de computer wijst jou aan als mogelijke fraudeur, met alle gevolgen van dien. In Dordrecht bepaalt de computer welke spijbelaar een brief thuis gestuurd krijgt en bij wie de leerplichtambtenaar aanbelt. Met behulp van zogenoemde algoritmes berekent de computer variabelen zoals postcode, onderwijsniveau, inkomen van de ouders, alleenstaand en werkloos. De uitkomst daarvan bepaalt bij welk gezin de ambtenaar langsgaat en welk gezin enkel een brief krijgt. De ambtenaren zelf beslissen dat niet en weten vaak ook niet hoe de computer tot die beslissing is gekomen. Hetzelfde geldt voor beurshandelaren, want de financiële markten worden voor het grootste deel bepaald door computeralgoritmen. Zij zeggen uiteindelijk: kopen of verkopen.

Maar hiermee stopt het niet: technologische ontwikkelingen hebben nog veel grotere gevolgen. Volgens de historicus Yuval Noah Harari is het 'algoritme' het allerbelangrijkste begrip van onze wereld (Harari, 2017: 95) en zal het ons beeld van wat de mens is en wie wij zijn fundamenteel veranderen. Een algoritme is een strikt logische methode van redeneren en instructie. Druk je op de knop van een koffieautomaat, dan weet de automaat welke stappen het

moet zetten om een cappuccino te maken. Dit is een eenvoudig algoritme. Maar algoritmes kunnen ook enorm complex zijn en er zijn al algoritmes die zichzelf kunnen ontwikkelen. Daarmee staan we aan het begin van kunstmatige intelligentie.

Niet alleen computers werken volgens algoritmes. Biologen stellen dat ook planten, dieren en mensen (zeer ingewikkelde) algoritmes zijn. Willen we iets van ons leven begrijpen, dan moeten we begrijpen hoe algoritmes werken. En als we die begrijpen, dan kunnen organismen en computernetwerken op elkaar worden aangesloten. Deze ontwikkeling zet volgens Harari een streep door het idee dat de mens een vrije wil heeft en een uniek wezen is. Onze keuzes zijn volgens deze inzichten het resultaat van biochemische processen in onze hersenen, niet van goed doordachte afwegingen.

De alledaagse en praktische consequenties van dit idee zijn belangrijk. We worden afhankelijk van algoritmes die we meer en meer vertrouwen. We luisteren liever naar onze TomTom, dan dat we iemand de weg vragen. Zegt de computer verkopen, dan zal de beurshandelaar volgen. En wat te denken van de stemwijzer die weet op welke partij we zouden moeten stemmen? Wijst de computer op een bepaalde diagnose, dan zullen de artsen deze niet klakkeloos volgen maar wel serieus nemen. Maar waarom? Omdat artsen beseffen dat de computer in luttele seconden de informatie van de patiënt kan analyseren aan de hand van data die in een wereldwijd netwerk zijn verzameld. Het idee daarbij is dat de rekenmethoden van de computer objectief en neutraal zijn. Maar is dat wel zo? We kunnen bijvoorbeeld op onze vingers natellen dat de postcode bepaalt dat de leerplichtambtenaar in Rotterdam-Zuid langs de deur gaat en dat er in Hilligersberg een brief op de deurmat valt.

We worden gedwongen om filosoof te zijn

Als gevolg van technologische ontwikkelingen leven we volgens de Sloveense filosoof Slavoj Žižek in 'een unieke tijd waarin iedereen op een bepaalde manier wordt gedwongen om een soort filosoof te zijn' (Žižek & Daly, 2005). Steeds vaker worden we in ons dagelijks leven geconfronteerd met vragen die een filosofisch en ethisch-politiek karakter hebben.

Een voorbeeld uit duizenden. Aanstaande ouders krijgen tegenwoordig standaard de NIP-test aangeboden. Daarmee kan gemakkelijk worden gemeten of de baby het downsyndroom heeft. Deze test, zo stellen sommigen, leidt ertoe dat de druk om te testen toeneemt en dat we terecht komen in een samenleving waarin mensen met het downsyndroom of met een andere afwijking minder geaccepteerd zullen worden. In Denemarken blijkt het aantal kinderen dat geboren wordt met het downsyndroom met bijna vijftig procent gedaald. Ouders van wie het nog ongeboorn kind down heeft worden als vanzelf geconfronteerd met de vraag of ze het willen houden of niet. Daarachter gaan veel andere filosofische vragen schuil. Is een kind met down minder

waard dan een gezond kind? Is het onbekommerde leven dat zij zich hadden voorgesteld meer waard dan een leven vol zorgen om hun kind met down? Wat betekenen deze ontwikkelingen voor onze samenleving?

Dit soort vragen kunnen niet wetenschappelijk beantwoord worden. In de filosofie wordt al eeuwenlang nagedacht over deze en andere vragen. Dat heeft niet tot pasklare antwoorden geleid. Maar het zou onjuist zijn hieruit te concluderen dat filosofie een overbodige en nutteloze bezigheid is waarmee enkel wereldvreemde figuren hun tijd doden. Door kritische vragen te stellen bij actuele ontwikkelingen, heersende opvattingen en vanzelfsprekendheden creëert filosofie ruimte om anders te denken en daarmee ruimte voor alternatieve praktijken.

1.2 Filosofie en sociaal werk

De unieke tijd waarvan Žižek spreekt, dwingt óók sociaal werkers om een soort filosoof te zijn. Sociaal werkers worden in hun werk bijna dagelijks geconfronteerd met vragen die een filosofisch karakter hebben. Hoe werken filosofische vragen en antwoorden door in de praktijk van het sociaal werk? Werken zij alleen door in de opvattingen die individuele sociaal werkers hebben over wat goede zorg is en of iemand verantwoordelijk is voor zijn eigen ellende? Of liggen dergelijke opvattingen ook ten grondslag aan het overheidsbeleid, het beleid van de instelling en de beroepscode voor sociaal werkers?

Overheidsbeleid

Allereerst roept de manier waarop de overheid zich tot de burgers verhoudt een aantal filosofische vragen op. Loopt onze democratische rechtsstaat gevaar wanneer de overheid met één druk op de knop over onze bel-, bank- en e-mailgegevens kan beschikken? Wat betekent het voor de democratie wanneer de minister oppert dat we 'een stukje vrijheid' moeten inleveren om onze vrijheid te beschermen?

Ook bij de zogenaamde overgang van de verzorgingsstaat naar de participatiesamenleving kunnen vragen worden gesteld. De verzorgingsstaat maakt burgers volgens de overheid lui. Daarom wil zij de participatiesamenleving realiseren waaraan iedereen actief deelneemt. Eigen regie, eigen kracht, eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid zijn de waarden die aan de participatiesamenleving ten grondslag liggen. In het overheidsbeleid gaat een mensbeeld schuil. De mens wordt gezien als een rationeel en autonoom wezen dat zelf heel goed kan bepalen wat goed voor hem is. Op basis van het beeld dat de mens in beginsel autonoom is, wordt de verzorgingsstaat gezien als een

obstakel voor de individuele vrijheid, met als gevolg dat hij tot een minimum moet worden beperkt. Het uitgangspunt van de participatiesamenleving en de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) is dat 'de burger in eerste instantie zelf verantwoordelijk is voor zijn zelfredzaamheid, zijn deelname aan de samenleving en voor de mate waarin deze samenleving gekenmerkt wordt door sociale samenhang' (Kwekkeboom & Jager-Vreugdenhil, 2009: 25). Dat sociaal werkers daarin een rol kunnen of mogen spelen is niet langer vanzelfsprekend. Hun rol beperkt zich meer en meer tot het stimuleren van burgers om daadwerkelijk die verantwoordelijkheid te nemen.

De overheid stelt deze eigen regie, zelfredzaamheid, eigen kracht en eigen verantwoordelijkheid graag voor als algemene en objectieve waarden die we allemaal nastreven, die zelfs bij de menselijke natuur horen. Maar we moeten goed voor ogen houden dat het normatief geladen begrippen zijn waarover altijd discussie bestaat. Wanneer neemt iemand deel aan de samenleving en wanneer niet? Is deelname enkel voorbehouden aan wat premier Rutte de 'gewone Nederlander' noemt? Is het terecht dat de overheid vindt dat iedereen zelfredzaam moet zijn? En wat is dat: zelfredzaam? Waarom hecht de overheid zo veel waarde aan zelfredzaamheid en geen waarde aan solidariteit? Welke morele waarden schuilen achter het overheidsbeleid en welke invulling geeft de overheid daaraan?

Welnu, zelfredzaamheid wordt door de overheid vooral negatief gedefinieerd: geen beroep doen op professionele hulp (Bredewold, Duyvendak, Kampen, Tonkens & Verplancke, 2018: 9-11).

Het beleid van de instelling

Het beleid van instellingen dient tegemoet te komen aan het overheidsbeleid, maar dat neemt niet weg dat zij binnen de ruimte die zij hebben daaraan een eigen invulling geven. Elke instelling maakt keuzes over de manier waarop beschikbare budgetten worden gebruikt en overheidsregels worden toegepast. Er is bijvoorbeeld een groot verschil tussen een kleinschalige woonvoorziening voor mensen met dementie, zoals de Herbergier, of een regulier verpleeghuis dat als een zorgfabriek is georganiseerd. In de Herbergier wonen niet alleen de mensen met dementie, maar ook de verantwoordelijke verzorgers of zorgondernemers. Anders dan in de zorgfabrieken is daar geen sprake van ingewikkelde regels, arbeidsdeling en wisseldiensten. In zorgfabrieken werken mensen met dementerenden, in de Herbergier wonen zij 'zo gewoon mogelijk samen' met hun verzorgers.

Ook een instelling als Buurtzorg hanteert een geheel andere werkwijze dan de meeste instellingen voor hulp aan huis. Niet alleen is er sprake van een andere manier van organiseren, maar ook van een andere omgang met cliënten en medewerkers.

De opleiding sociaal werk

Het *Landelijk opleidingsdocument sociaal werk* (2017) onderschrijft de internationale definitie van sociaal werk zoals deze is geformuleerd door de International Federation of Social Workers, die ook ten grondslag ligt aan de *Beroepscode voor de sociaal werker* (Buitink & Steenmeijer, 2018). De definitie maakt duidelijk dat sociaal werk een normatief beroep is dat morele en politieke oordelen bevat over wat normaal is en al dan niet maatschappelijk gewenst:

Sociaal werk is een praktijkgerichte professie en een academische discipline die maatschappelijke verandering, sociale cohesie en de emancipatie en zelfstandigheid van mensen bevordert. Principes van sociale rechtvaardigheid, mensenrechten, collectieve verantwoordelijkheid en respect voor diversiteit staan centraal in het sociaal werk. Versterkt door theorieën van sociaal werk, sociale wetenschappen, geesteswetenschappen en relevante lokale kennis, stimuleert het sociaal werk mensen en instituties om uitdagingen in het leven aan te gaan en het welzijn van individu en samenleving te verbeteren.

In het landelijk opleidingsdocument wordt sociaal functioneren in relatie tot sociale kwaliteit centraal gesteld. Sociale kwaliteit duidt op het versterken van sociale samenhang, inclusie en participatie. Sociale kwaliteit wordt gezien als de ‘graadmeter’ van het sociaal functioneren. Daarbij worden twee soorten van sociaal functioneren onderscheiden: dat van individuen die deelnemen aan de samenleving én dat van de samenleving die de ruimte biedt aan individuen om deel te nemen. Het bevorderen van het sociaal functioneren van mensen en hun netwerken wordt vervolgens gezien als een voorwaarde voor het versterken van eigen kracht (*Landelijk opleidingsdocument sociaal werk*, 2017: 15). De *Beroepscode voor de sociaal werker* (Buitink & Steenmeijer, 2018) lijkt het heersende beleid te volgen door het bevorderen van eigen kracht, eigen verantwoordelijkheid, zelfredzaamheid en participatie centraal te stellen.

Het landelijke opleidingsdocument en de beroepscode hebben een duidelijk andere interpretatie van de bovenstaande definitie van sociaal werk dan de *Ethical Principles of Social Work* van de International Federation of Social Workers. Daarin staat het bevorderen van mensenrechten, menselijke waardigheid en sociale rechtvaardigheid centraal.

Individuele overtuiging

Hoe waarden en de betekenis die we daaraan hechten doorwerken op het concrete niveau van handelen wordt duidelijk als we het gesprek volgen tus-

sen psychiater Theodore Dalrymple en zijn patiënt. Dit gesprek gaat niet zozeer over inbreken als wel over de vraag wat verantwoordelijkheid is.

Iets laat me inbreken

Een inbreker wilde van mij weten waarom hij herhaaldelijk inbrak in huizen. Hij stelde de vraag agressief, alsof 'het systeem' hem tot nu toe had laten stikken door hem het antwoord niet te geven; alsof het mijn plicht als arts was om hem het verborgen psychologische geheim te vertellen dat, eenmaal onthuld, hem helemaal vanzelf naar het pad van de deugd zou leiden. Tot dat moment zou hij doorgaan met inbreken (als hij tenminste niet vastzat) en dat zou mijn schuld zijn.

Toen ik weigerde zijn verleden te onderzoeken, schreeuwde hij: 'Maar iets moet het me laten doen!'

'Wat dacht je van hebzucht, luiheid en sensatiezucht?', opperde ik.

'Wat dacht je van mijn jeugd?', vroeg hij.

'Heeft er niets mee te maken', antwoordde ik flink.

Bron: Dalrymple, 2004.

De psychiater en zijn patiënt denken heel verschillend over verantwoordelijkheid. De patiënt denkt dat 'iets' hem laat inbreken en legt de verantwoordelijkheid buiten zichzelf. De psychiater vindt daarentegen dat niemand anders dan de inbreker zelf verantwoordelijk is voor de inbraken die hij pleegt. In feite gaat dit gesprek over de filosofische vraag of de mens een vrije wil heeft. Natuurlijk zal de psychiater geen filosofische discussie over de vrije wil beginnen. Hij wil de inbreker laten inzien dat niemand anders dan hijzelf verantwoordelijk is voor het plegen van inbraken. Pas wanneer de inbreker dit inziet, zal volgens de psychiater de drang tot inbreken doorbroken kunnen worden.

Maar stel nu eens dat dezelfde inbreker tegenover een andere psychiater zou hebben gezeten, een die van mening is dat zijn gedrag het resultaat is van zijn slechte jeugd. In dat geval zou er een heel ander gesprek hebben plaatsgevonden. En het is zeer waarschijnlijk dat die psychiater de inbreker heel anders zou hebben beoordeeld, bejegend en behandeld.

Dit laat duidelijk zien dat ideeën en overtuigingen over verantwoordelijkheid, eigen regie en zelfredzaamheid en over de relatie tussen individu en samenleving concreet doorwerken in hoe we cliënten benaderen. Vinden we dat ieder individu zich aan de maatschappij moet aanpassen, dan kijken we anders aan tegen bijvoorbeeld drugsgebruikers en randgroepjongeren dan wanneer we menen dat zij slachtoffer zijn van die maatschappij. Wie ervan overtuigd is dat de mens over een vrije wil beschikt, zal de verslaafde uiteindelijk verantwoordelijk houden voor zijn verslaving en hem of haar daar dus ook op aanspreken.

Hetzelfde geldt voor sociaal werkers. Ook zij hebben verschillende opvattingen over filosofische kwesties als verantwoordelijkheid, rechtvaardigheid en vrijheid.

Neem twee willekeurige teamleden in een zorginstelling die ingehuurd zijn voor hetzelfde werk met dezelfde cliënten en die dezelfde rechten en plichten hebben in de uitoefening van hun functie. Kijk hoe ze hun werk doen en welke houdingen, gevoelens en kwaliteiten ze daarin aan de dag leggen en je zult twee verschillende ‘profielen’ van zorgverlening vinden (Reinders, 2000: 17).

Dat wordt goed duidelijk in de televisiedocumentaire *Sta me bij* (2011). Daarin zien we twee medewerkers van de Sociale dienst in Zutphen: de oudere en betrokken Bruno en de jonge zakelijke en strenge Debbie. Bruno is begaan met zijn cliënten die al jaren in de bijstand zitten. Hij gaat bij een van zijn cliënten langs, helpt met zoeken naar benodigde papieren en loopt met hem naar burgerzaken om te zorgen dat het een en ander wordt geregeld. Debbie spreekt haar cliënten streng toe. De hoogopgeleide mijnheer Dilshad moet van haar aan het werk en gaat dus doosjes vouwen. Dat zijn vrouw ziek is en dat hij haar niet alleen kan laten, vindt bij Debbie geen luisterend oor: ‘Dat zal toch moeten.’ Wie de discussie tussen de medewerkers volgt ziet dat deze ook draait om de vraag wie verantwoordelijk is en hoe ver je moet, kunt en wilt gaan om je cliënten te begeleiden.

➤ **Op de website bij dit boek vind je een link naar de documentaire *Sta me bij*.**

1.3 Een normatief beroep

Maar waarom zouden sociaal werkers, nu de roep om meer handen aan het bed steeds luider wordt, moeten nadenken over filosofische vragen waarop ook nog eens geen eenduidig antwoord kan worden gegeven? In de eerste plaats omdat die eenduidigheid ontbreekt. Zoals in de inleiding al duidelijk werd, kunnen we voor het verantwoorden en legitimeren van ons handelen niet meer als vanzelfsprekend terugvallen op collectief gedragen waarden en normen. Juist wanneer een dergelijk moreel draagvlak ontbreekt, dringen morele kwesties en vragen zich op. Er is geen onbetwifelbaar normatief kader meer op basis waarvan de overheid, de instellingen en de sociaal werker hun handelen als vanzelfsprekend kunnen verantwoorden en legitimeren. En in de tweede plaats, zoals we hiervoor zagen, omdat zowel het beleid van de overheid en instellingen als het handelen van sociaal werkers directe gevolgen heeft voor het dagelijkse leven van andere mensen, die er hun eigen normen en waarden op na houden.

Kernwaarden van het sociaal werk. Een moreel houvast?

Waarden en opvattingen over mens en maatschappij werken door op het niveau van het overheidsbeleid, de beroepscode, het beleid van de instelling en de individuele sociaal werkers. Maar door deze niveaus loopt geen loodrechte lijn. Waarden en normen zijn abstract en kunnen op verschillende manieren een concrete invulling krijgen. Daarom bieden zij niet per se een duidelijk en ondubbelzinnig moreel houvast. Iedereen heeft de mond vol van eigen regie, eigen kracht en zelfredzaamheid, maar de meningen over wat zij in een concrete situatie betekenen verschillen voortdurend.

Naarmate waarden worden toegepast in het dagelijks leven ontstaat er meer en meer onenigheid over hun betekenis. Het beleid van de overheid kan wel voorschrijven dat sociaal werkers de zelfredzaamheid en eigen regie van hun cliënten moeten respecteren, maar dat wil niet zeggen dat zij deze opvatting delen en daaronder allemaal hetzelfde verstaan. Cliënten hebben eigen regie en moeten worden gezien als zelfredzaam. Maar wat als cliënten keuzes maken die niet leiden tot meer zelfredzaamheid of een betere gezondheid. Hoe zwaar telt dan de eigen regie? Heeft mijnheer Dilshad de eigen regie over zijn leven? Debbie laat hem weinig keus. Respecteert zij zijn 'eigen regie'? En Bruno, respecteert hij de eigen regie van Thomas, wanneer hij hem steeds weer aan het handje meeneemt? En is het wel terecht dat we mensen die in een zeer kwetsbare positie zitten aanspreken op eigen regie, zelfredzaamheid en eigen kracht? Hebben wij wel eigen regie? Is het bevorderen van zelfredzaamheid en eigen regie moreel gezien per definitie goed? Waar liggen de grenzen van eigen regie? Toen mijn vader in het verpleeghuis weigerde om verdikkingsmiddel tegen het verslikken in zijn koffie te doen – 'niet te zuipen' – werd hij niet gezien als iemand die eigen regie nam, maar als iemand die zich onbehandelbaar opstelde.

Zelfredzaamheid, eigen verantwoordelijkheid, eigen kracht en eigen regie zijn waarden die de overheid centraal stelt. We zien deze waarden ook terug in de kernwaarden die in de *Beroepscode voor de sociaal werker* (Buitink & Steenmeijer, 2018) zijn geformuleerd. In artikel 1 van deze beroepscode staat dat de sociaal werker de menselijke waardigheid van de unieke persoon bevordert, respecteert en erkent.